

לא היה ולא נברא

אבי'ח' צור

אותה מחשבה... ("גם אם נספר, לא יאמינו לנו"), עלתה, מה מוזר, בחלומות הלילה של האסירים הנואשים. כמעט כל שרידי הפליטה זוכרים בדבריהם... חלום חוזר ונשנה שחלמו בלילות השבי, משתנה בפרטיו אבל אחד במהותו: הנה הם שבים הביתה; בלהיטות ובהקלה הם מספרים את קורות יסוריהם באוזניו של אדם יקר ואין מאמינים להם; אדרבה, אפילו אין מקשיבים להם. בגרסא האופיינית ביותר (והקיצונית באכזריותה), פונה בן-השיח והולך לדרכו בדממה.

פרימו לוי, *השוקעים והניצולים*, עמ' 9

פירושים שונים ניתנו לסיומת הידועה '... לא היה ולא נברא אלא משל היה'. הפירוש הריאלי סובר שאכן הנושא המדובר לא היה קיים אלא רק שימש כמטאפורה וכמשל: בכל דור ודור ישנו נושא כזה המתלבש בדמויות שונות וסיפורים אחרים אך מהותו שווה בכולם. לא מדובר על דמות מסוימת אלא על מה שהיא מייצגת במין האנושי – וייצוג זה קיים תמיד. אין טעם לכבול את המשמעות לדמות מסוימת, שהרי אז נאבד את המסר הצפון בה בחילוקים נוסח: 'טוב – זה היה... הוא היה... אבל אנחנו – מי אנחנו בכלל שנשווה אליו (לטוב או למוטב)'.

נראה לי שהתמונה הפוכה אך חוזרת למקורה.

נתחיל בסיפור אקדמי.

במחקר בו אני משתתף, בו בוחנים מושגים שונים ואת השתנותם לנוכח השואה והתפרקות הצלם שבחובה, נקראים יומנים שונים מן התקופה. אחד היומנים המרכזיים הוא של חיים קפלן ששהה בגטו ורשה. יומן זה נחשב לאחד מהיומנים המהימנים ביותר – עקב ביקורת עצמית נוקבת של המחבר על העובדות אותן הוא מספק וההבחנות שהוא עושה ביניהן ובין מחשבותיו. בניגוד ליומנים אחרים שכדרכם של יומנים הם מלאי 'השתפכות הנפש' לסוגיה – יומן זה מודע לאפשרות שהוא ישמש כמסמך היסטורי ועל כן הוא טורח למתן את רגשותיו ולהפריד בין העובדות – לא רק

בינן לבין עצמן ומידת מהימנותן, אלא בינן ובינן מחשבותיו ורגשותיו, אותם הוא מעדן לכדי ניתוח מחשבת.

ההיסטוריונים מעניקים ליומן זה בכורה בכל הנוגע לאיסוף עובדות ואף לצורך המחקר העכשווי הבודק את שעבר על הקורבנות ואורח חייהם הפנימי והחיצוני, מעבר לשאלה הראשונית בדבר הכרוניקה של השואה. הדמויות המופיעות בספר נחשבות אף הן מהימנות, כאנשים שהיו קיימים וניתן ללמוד על פעילותן ככזו.

והנה בדין בנושא 'שמועות' קראנו קובץ קטעים מיומנים המתארים את השמועות השונות ש'עפו' בגטאות – אלו הקטסטרופאליות ואלו המנחמות, מי דמיוניות לחלוטין ומי מסתמכות על אמת ונוסקות ממנה אל הדמיון. בקטעים שהובאו מקפלן, שעקרונית נמנע משמועות לצורך מהימנות דבריו ועובדתיותו, חזרו ונשנו דמויות ושמועותיהן. קפלן בעצמו מנתח את התופעה ברמה מסוימת. דמות אחת שחוזרת ללא ניתוח וללא הרחבה אישיותית היא דמותו של 'הירש'. ברגעים שונים בהם נוסקות השמועות – הטובות והרעות כאחד – לגבי הדמיון, חוזרת דמותו של הירש הצוחק לעומתן ואומר את האמת בפה מלא: אנחנו כולנו הולכים למות.

הצחוק המלווה את האמת הפשוטה של הירש מעלה בדעתי את מידתו של יצחק – 'פחד יצחק'. יראתו של יצחק היא זו המאפשרת לו עיוורון מהבלי עולם הזה אבל ראייה (אותיות יראה) ברורה של עולם הבא. כשראה את העולם הבא על מזבח יראתו של אברהם איש החסד ירא האלוקים – כבדו עיניו מלראות עוד את העולם הזה. מה מקום הצחוק בתוך זה? הדברים פשוטים – ופשטותם היא זו המצחיקה. לראות איך הדברים מתנהלים משחרר מהסבל וכף הקלע של 'מה יהיה'. הדין והכאב מומתקים. אני מבין את הדברים ויכול לקבל עלי את הדין. במקום כזה המבין את השפה של העולם, הרואה עולם הפוך, העולם הזה פשוט שופך מצחוק (תשאלו את רוני והסטריאוטיפ המגשים את עצמו). השחרור וההבנה לעומק שהבלגאן הגדול בעצם מאורגן (והארגון כאן הוא של עצם הבלגאן. לא שגילוי המארגן האלוקי עושה בו סדר, אלא שזה אכן בלגאן אך הוא אלוקי ובעל משמעות באי המשמעות המטורף שלו) וקבלת הדין הנלווית אליהם, מאפשרים פתח אמוני גם להפוך את העולם הזה. הרב גינזבורג רואה במכה שבאה כשכבר מבינים מראש שתבוא ומדוע היא באה, את שלב ההמתקה של הבעש"ט. סוג של מאזוכיזם בריא. סופסוף התמונה ברורה ואין שמחה כהתרת הספקות. עכשיו אפשר לתקן.

הדוגמא המובהקת היא ר' עקיבא שחי בכתרי האותיות ודרשותיהן ההופכות את העולם. הוא דבק בקב"ה באחד – אך במקום להישאר על ההר והאורה הוא חוזר והופך פעיל במרד הכי לא דתי שיש – של בר-כוזיבא. כמו משה שהאמת הגבוהה הנחשפת לו היא דווקא הירידה מן ההר עם מידות והנהגה של שפיר ושליה – כך גם ר' עקיבא עם ייסוד תורה שבע"פ רואה את השועל וצוחק כשכולם בוכים. זו לא פוזה של 'איפכא

מסתברא'. זו גם לא רק אמונה ערטילאית שגם נבואת הנחמה תתגשם כמו נבואת החזון של השועל. זו אמונה פעילה הרואה את העולם הדפוק הזה ואת ההתמכרות המוזרה של בני האדם לחוקיו הווירטואליים. העולם ההפוך חוזר אל העולם ה'ישר' ומשנה אותו (ככה לפחות זה ב'אהבוך עד מות'). לגמרי. צחוקים. נחמן-נתן צחוקים על העולם.

אבל זו בדיוק הנקודה. אילו ר' עקיבא או משה או יצחק היו נשארם על ההר עם אור האמת של העולם ההפוך – היינו יודעים שהם לא היו ולא נבראו. ממה נפשך: אם היו – הרי שעלו השמימה ואין זה רלוונטי אלינו. ואם רעיון על עולמות עליונים באו ללמד – רעיונות זה סבבה ולא צריך דמויות ממשיות.

אבל הם ירדו – לא רק משה מן ההר או ר' עקיבא במרד. גם יצחק לעתיד יהיה האבא היחיד שייקח אחריות ויעשה מסחרה עם הקב"ה כדי לכפר עוונותינו. בסוף הוא יחייך ויראה לנו את הקב"ה בעינינו ממש. עין בעין. רק היראה שלוקחת מרחק יכולה בכלל לראות משהו. קרבה גדולה מדי בולעת ומסלפת את הגבולות.

וכשהם ירדו הם אמרו הכל. וכולם פחדו מהם והעדיפו 'גדר הפרדה' שתסתיר מהם את העוול והם יוכלו להמשיך בביטחונות הכסף של עולם הזה עם אישה שני ילדים ג'יפ וכלב בוילה בכפר שמריהו (או באפרת. סדנא דבורגנות אחד הוא). זו הנורמה, ומי שמפר אותה – נלחץ אותו כמשוגע אל חליפת המשוגעים של פוקו ואל הקיר והגדר, כדי שיעמוד בסטנדרטים, במשכנתא וברכב (הרי כבר יש לך ילד – לא תסתדר בלי. נו... וגם התאונה הזו...), כדי שעוד מישהו ייכנס לקלחת הסטנדרטים ויצדיק את קיומם. הפרסומות ימשיכו בפרסום הפרסומות והסלבס ימשיכו לארח את עצמם בווירטואליות אינסופית.

מי שאומר את האמת מושלך אל הבור כמו ירמיהו או מולבש בחליפת משוגעים, או ממש מתנקשים בחייו כמו אותו כהן ונביא במקדש. בשלב זה הוא אכן – לא היה ולא נברא. דווקא בגלל קיומו כ'חי באמת' כמו ר' נחמן – בגלל זה נדאג לו שייעלם: במקרה הרע נמחה אותו, אבל לא כמו עמלק בזיכרון ובלא תשכח – אלא נשכח את עצם הווייתו. במקרה ה'טוב', נכניס גם אותו למכבסת המילים הבורגנית. נזכור שהוא היה 'איש אמת' ו'האמת היא חשובה וצריך למסור עליה את הנפש'. נעשה על זה פעולות בבני עקיבא ונחזק בהן את הדוגמות הקיימות על מסירות נפש בשביל הממלכתיות המושחתת. במותם ובאי-נבראותם ציוו לנו את החיים – וגם אנו נמות ונצווה אותם לאחרים שימותו.

בכל מקרה כל שנזכור כמו נוצרים זה רק את ה'רוח' של הדבר. את הבשר-והדם נאכל ונשתה (במיסה של לחם ויין), נבלע כמו קניבאליים. מקונפליקטים קיומיים של אדם בשר-ודם נתעלם כמו גם ממסירות הנפש על עצם אמירת האמת – שאולי

המאפיין העיקרי שלה כרגע הוא האי-נוחות שהיא עושה לעולם. זאת לא האמת של האידיאולוגיה. זאת זו ששוברת אותה.

תגידו לי – האם זה מזיז לי משהו אם אברהם (למשל. זה דיון עם הרב יהושע ב'בית יעקב') לא היה קיים? כל שנשאר זה הכנסת אורחים וספירת חסד? זה בעולם הבא ואני לא שם. ברור שבעולם הזה מעניין לי דברים מאוד נמוכים (ותודה מוקדמת לצביקה על הצנזור). אותי מעניין שבאמת היה אברהם. והוא נלחם במידותיו כדי לעשות חסד ולהכניס אורחים. ברור שיש מידה אלוקית אינסופית כזו. אבל ללא הצמצום אינסופיותה לוקה בחסר, ורק אברהם וקיומו הפגום כאדם מאפשרים את הופעת החסד והכנסתו בגבורות וביראה.

אני גם לא מקבל את הטענה שהועלתה כאן פעם ש'השאלה המעניינת היא לא האם ר' צדוק עבר עבירה לשמה מימיו...! אם כן, יכולתי להסתפק בפירוש עקרותו בזה שר' חיים מצאנז ה'תרה בו שאם יגרש את אשתו יהיה עקר, ולא בפירוש העצמי שלו בכמה מקומות שהסיבה לכך היא פגם הברית. אבל אם זה אכן כך אז מה לי ולר' צדוק? האם תיאוריות יכולות להחזיק את מציאות הרע בעולם? אדורנו כבר אמר שאחרי השואה ושאר הקטסטרופות כל תיאוריה ומטאפיזיקה על הרע הופכת ללעג ולחטא מוסרי כלפי החווה אותם על בשרו, ואמרי כבר תיאר יפה כיצד אינטלקט לא מועיל כלום (ואף מזיק) לגוש הבשר המעונה בייסוריו. העלאת ניצוצות אפילו במקום הפנוי ממנו יתברך שייכת רק למי שחווה זאת ויודע בפטאליות שגם שם ה' נמצא ומתכנן. אחרת אין זו אלא ציניות לועגת או דטרמיניזם עמלקי (איז'ביצא סטייל) המחליט שהכל קבוע מראש על פי הכרתו השכלית מסירת האחריות במקום מתוך חוויה קיומית תובענית.

אבל זו שיטתה של הריבונות המודרנית: אם פעם הכחידו במוות ובהשתקה ברורה ושקופה לכל – מה שכונה קודם 'המקרה הרע' – הרי שכיום השיטה – שבדרך-כלל כלל אינה מודעת למעשיה – היא הבליעה (שוב קניבאליזם?). מכבסת המילים שהועלתה קודם וכד'. ניקח את ה'רוח והרעיון' ונקבע אותם לדוגמות הישנות. מילים במקום הוויה. שפה סגורה הבולעת כל שביכולתה. כשמגיע הגבול, ה'אחר' מולבש בסטריאוטיפ ומוקרב על מזבח חופש הביטוי.

חז"ל אף הגדילו לעשות בשקיפותם. את המהלך הזה עצמו של הבליעה הם מכריזים בריש גלי: בן סורר ומורה – המורד בגיל ההתבגרות שלא מוכן לוותר – ועיר הנידחת, לא היו ולא נבראו. רק משל לדרוש ולקבל שכר. ברור שלא היו: הרי הרגו אותם וסתמו את פיהם. נכון – בזה גם לימדנו זכות על חכמים שלא יישמו להלכה דין קשה כמו בן סורר. אבל היו אלו שישבו על קברם. הם היו והפחידו ושברו – אז הרגו אותם כמו הריבונות העתיקה. וגם את זכרם מחו כמו הריבונות הבולעת.

אני לא מתחסד – לפעמים צריך לשתוק. לא כל שבירה באה להבין ולהאמין. לפעמים היא זרע הפורענות ואין לפסוח על שני הסעיפים. אבל חז"ל ידעו שגם שם נמצא הקב"ה, ולכל הפחות, אם את חיותם לקחנו וגם את ה'רעיון' – לפחות נשאר את עצם המהלך קיים – לא היה ולא נברא. גם זו מציאות אלוקית, שדרישתה בעולם הפוך מהפשט מביאה לקבלת שכר. שכר בכך שתדע לחנך ולא יהיה בן סורר – אבל יותר מכך – שכר בהכרה של הניצוץ האלוקי שהושתק דווקא בשל גדולתו. גם כשמשתיקים, ואפילו בצורת הבליעה שעוקבת להכחדה הפשוטה, משאירים פתח של שפה חדשה – בדרישה ובעצם זה שכתבנו עליהם בגמרא המתקדשת בדורות. זו מציאות שהקדימה את זמנה.

אבל יש את אלו שקיבלו שכר על זה שלא סתמו: איוב הטיח כלפי מעלה והקב"ה שיבח אותו. חז"ל בלעו אותו – לא היה ולא נברא. כן בכל דור יש כזה – אבל בכל דור הוא לא היה ולא נברא ותמיד ידאגו לסתום לו את הפה בחייו ולבלוע אותו כ'אחד הצדיקים הגדולים של דורנו' במותו. ולא רק המתנגדים לו בחייו בולעים. אפילו הקרובים לו מפחדים לומר את אמיתותו **לאחר מותו** ומחפשים הצדקה חיצונית לקיומם – במקום אותה אמת שדרשה הצדקה פנימית וחסרת כיסוי – בולעים ומאבנים את אמיתותו החיה והדינאמית לכדי מושגים מקובעים וחסרי כיסוי. דמותו האמיתית בעולם הזה הופכת למלאך של עולם הבא שכבר אין לו שום קשר לכאן. לפעמים זה בעצם זה שכל הזמן מזכירים: 'הוא היה איש של אמת'. וגם אלו שזועקים שדמותו היתה אחרת – נופלים בפח השפה הסגורה: הצגת דמות אחרת מאבנת גם היא דמיון מסוים במקום האמת הדינאמית. במקום החלל שנפער – האופציה האחרונה למפגש דרך ההעדר – מתמלא החלל בשמו בכל יום ויום. שם שכבר בחייו הוא טען לדמיוניותו.

באופן מדהים אמר לנו המרצה שהחוקרים חושבים ש'הירש' לא היה באמת אלא הוא ה'סופר אגו' של קפלן. לא יאומן. גם גוטפרוינד ב'שואה שלנו' מצייר דמות בשם הירש. זה המשוגע של שכונת ניצולי השואה שצועק ברחוב: 'רק קדושים הלכו בגזים?!' לך תאמר את זה מול נרטיב 'משואה (וגבורה) לתקומה'. בשביל לומר אמת צריך להיות משוגע. או לכל הפחות לאכול מתבואתה.

כמו הבעש"ט – תורתו החדה, כפי שעולה אצל המחפשים הכתובים כמו פנחס שדה, מלמדת על 'חיים באמת'. אבל המחקר המטריאליסטי שעד רוסמן לא מצא הוכחה לקיומו מחד, והעולם הדתי בסיפורי הבעש"ט הנעימים והנחמדים של סבא טוב – לא מאמין שהוא באמת היה. גם ר' נחמן אמר לחסידיו שיום אחד ישאלו אותם אם הם באמת ראו והכירו אותו.

כולם היו ונבראו. הם חיו באמת. באמת בעולם ההפוך – אך זה לימדם לחיות באמת בעלמא דשקרא הזה. זו ה'אמת' לאמיתה של איז'ביצא או ה'אורות דתוהו בכלי התיקון' של חב"ד או ה'אינדיק' של ר' נחמן: האמת היא העולם ההפוך, התוהו והשיגעון. ועל כך יש לעבוד, ואת זה יש לזכור גם כשבעולם ה'ישר' לא יאמינו לך ויבלעו אותך. אך מכאן יש לחזור אל ה'אמיתה' ולהתלבש בבגדי אדם על האינדיק – לחזור לעולם השקר ולשקר במידת 'אמת ליעקב'. לחשוף את השקר של העולם בכלי השקר שלו עצמו. להראות כיצד הדיבור על האמת הוא השקר המחפה עליה – גם משקר אותה אך גם שומר עליה. אין להסתפק באמת פנימית המסתפקת בידיעת עצמה ללא יציאה החוצה. בטח לא בהצטדקות וזעקת אמת אוטופית ומשיחית שנכפית על מציאות חסרה ואומללה. יש להתנגד אקטיבית לשקר, אך בכליו שלו – לחשוף כיצד אפילו באנושיות האומללה והפחדנית, הבולעת את עצם ההכרה שהעולם הפוך, יש טעם וניצוץ אלוקי, בעצם האנושיות שבה.

אך העולם הזה: 'המציאות היא מה שמתנגד', אמר ז'ז'ק. אפילו (ואולי – דווקא) ההכרה הבהירה של תיקון האמת (שהושלכה ארצה אל השקר) על-ידי השקר עצמו, היא המתכון הבטוח 'לא להיות ולא להיבראות'. אך זהו המתכון היחידי שיכול לתקן, לשמור את האמת כתנועה דינאמית ולא כפסל-מסיכה נוקשה. עצם חשיפתה של אמת כזו מיד הופך את החושף לחסר קיום בעולם הנוקשה. רק חוסר קיום זה – המציל מהתאבנות ודוגמאטיות – ימשיך לתקן. (רק 'ביום ההוא' חשיפת התנועה לא תקבע אותה יותר ונוכל [ומותר יהיה. זה היינו הך] לקרוא להוויה בשם שיהיה אחד, ללא הגשמתה. זהו יום ממשי שימשיך להיות 'ביום ההוא' וללא התקשחות וכפיית מציאות משיחית של המסמן על המסומן).

לכן, שום הכרה ושום אמת לא תעזור: בעיני העולם ה'ישר' כולם לא היו ולא יהיו. נוצר מעגל סגור: בחייהם דחינו אותם. אח"כ בלענו אותם. הכרזנו שדמויות כאלו מעולם לא היו. שללנו את השפה הזו וממילא מי שמנסה לדבר אותה – ובטח אם יטען שגם דיברו אותה לפניו – נכנס למעגל חוסר הקיום. אחרי מותם הם אינם מדברים. כך יכולנו לנכסם למושגינו הקבועים ובמקביל לעוק שתנועתם החיה 'לא היתה ולא נבראה'. ומי ידבר בשמם? ואם יבוא מישהו לדבר בשמם – נתחיל במעגל מחדש: הרי דובר כזה הוא 'בן סורר ומורה'. את התסביכים שלו אנחנו כבר מכירים ואין לו אמת מחוץ לעצמו. הוא מלכתחילה הוכרז כ'לא היה ולא נברא'. אין לו שפה בחייו ודינו אינו רק מוות אלא כיליון והיעלמות. כמובן – גם אותו נכנס במותו.

כבר מיומיים אחרי שהלכת ישבתי עם שלמה ושאלנו (ועוד שואלים), בין כל המלל מסביב, והשתקתנו הגלויה והבולעת –

ההיית? הנבראת? הניפגש שוב? הנוכל לדבר?